

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
II ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ**

МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ: ТАВРІЯ. ХЕРСОНЩИНА. КАХОВКА

14-15 вересня 2017 р.

**Виконавчий комітет
Каховської
міської ради**

**Відкритий міжнародний
університет розвитку
людини «Україна»
Новокаховський
гуманітарний інститут**

**Національна спілка
краєзнавців України
Херсонська
обласна організація**

**Херсонський обласний
краєзнавчий музей
Каховський історичний музей**

**Макієнко
Олексій Анатолійович**

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму
Херсонського державного університету,
голова Херсонської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України (м. Херсон)

✉ olex.makienko@gmail.com

Революція і земство на Херсонщині: від революційного романтизму до державницького прагматизму (березень 1917 р. – травень 1918 р.)

У статті розглянуто проблеми функціонування органів земського самоврядування на Херсонщині в умовах революційних перетворень 1917 – першої половини 1918 років. Розкрито зміни у правовому статусі земств, основні напрями їх громадсько-політичної і культурно-господарської діяльності, взаємовідносини з органами державної влади.

Розгортання національно-демократичної революції 1917 – 1921 років спричинило радикальні зміни в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті української провінції. Важливу роль у процесі революційних перетворень відіграли земські установи, які впродовж своєї більше ніж 50-річної історії накопичили багатий досвід культурно-господарської діяльності в регіонах, виховали кілька поколінь активних громадських діячів, стали справжньою «школою самоврядування».

Останні десятиріччя ознаменувалися інтенсивними науковими студіями в галузі земствознавства. Своє місце в земській історіографії знайшли й праці дослідників історії земського самоврядування на Херсонщині (О. Волос, В. Єрмілов, Н. Кузовова, О. Макієнко та ін.). Непересічне значення для актуалізації земської проблематики стало видання у 2015 р. Державним архівом Херсонської області збірника документів «Діяльність земського самоврядування на Херсонщині. 1865 – 1920», приуроченого до 150-річчя запровадження земського самоврядування в регіоні [1]. Попри очевидні здобутки земствознавства найменш знаним епізодом багаторічної роботи земств на Херсонщині досі залишається доба Української революції 1917 – 1921 років.

Упродовж 1917 р. хвиля демократизації суспільного життя суттєво змінила характер діяльності земського самоврядування. Революційні події спричинили кардинальні зрушення в правовому статусі земств. Уже в декларації Тимчасового уряду від 3 березня 1917 р. йшлося про майбутню реорганізацію місцевого самоврядування на основі загальних, рівних, прямих і таємних виборів [2]. Згідно розпорядження голови Тимчасового уряду Г. Львова від 5 березня 1917 р. інститут губернаторів скасовувався, а їх повноваження передавалися урядовим комісарам. Виконання обов'язків комісарів Тимчасового уряду в губерніях покладалося на голів губернських земських управ, а в повітах – на голів повітових земських управ. Отже, представники земств інтегрувалися до владної вертикалі революцій-

Ключові слова:

земство, місцеве самоврядування, влада, революція, Херсонщина.

ної Росії. На Херсонщині урядовими комісарами було призначено досвідчених земських діячів – Петра Дмитровича Горича (херсонський губернський комісар), Оскара Генріховича Фальца (херсонський повітовий комісар) та Олексія Михайловича Колчанова (дніпровський повітовий комісар).

Намагаючись запобігти узурпації владних повноважень у регіонах новоствореними революційними органами (радами, комітетами), Тимчасовий уряд став на шлях прискореного реформування органів місцевого самоврядування як основи майбутньої політичної системи держави. У травні – червні 1917 р. було видано низку законодавчих актів, які визначили зміст реформи земського самоврядування: «О волостном земском управлении», «О проведении выборов губернских и уездных земских гласных» (21 травня 1917 р.), «Об изменении действующего Положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них» (9 червня 1917 р.) [3, с. 23-24]. Ці правові акти суттєво розширили компетенції земств у вирішенні місцевих справ (зокрема, у сферах охорони праці, юридичної допомоги, громадської безпеки тощо) та демократизували виборчу систему. Земствам уперше надавалося право самостійності при вирішенні підвідомчих справ. Структуру земських установ було доповнено нижчою земською одиницею – волосним земством. Отже, уряд фактично передав основні важелі управління регіонами до рук земств.

Навесні 1917 р. склад обраних до революції органів земського самоврядування було змінено за рахунок кооптації представників різних громадських та політичних організацій. Старі «цензові» керівники земств були здебільшого усунуті від земського управління.

Так, у квітні 1917 р. за звинуваченням у продовольчих махінаціях був звільнений з посади й заарештований багаторічний голова Дніпровської повітової земської управи О. Колчанов, у травні 1917 р. змушені були залишити роботу в земстві голова Херсонської губернської земської управи П. Горич та його заступник Д. Берберов [4]. Докорінно змінився склад новообраних земських управ. Новими земськими лідерами стали передусім вихідці із середовища земської інтелігенції, які за царського режиму нерідко зазнавали переслідувань та утисків за свою активну громадянську позицію. Найбільш знаковими постатями серед них на Херсонщині були Є. Яковенко, А. Грабенко, І. Балашов, Т. Якушев, Г. Моргун, К. Курінний, П. Тришевський, Г. Єременчук та ін. Так, відомого своїми ліберально-демократичними переконаннями лікаря-гігієніста, доктора медицини Євгена Івановича Яковенка (1865 – 1943), який з 1899 р. працював земським лікарем у Херсонському повіті, спочатку обирають новим херсонським міським головою, а у травні 1917 р. – й очільником Херсонської губернської земської управи [1, с. 511].

Революційні події прискорили процеси професійної самоорганізації земських службовців на Херсонщині. До революції основною формою співпраці та взаємодії «третього елемента» в земстві були зїзди і наради фахівців відповідного профілю. Навесні 1917 р. корпорація земських службовців отримала змогу сформувати власні професійні об'єднання – союзи земських службовців [5]. Згідно статутних документів вони створювалися задля підтримки програми демократичних перетворень, сприяння реорганізації місцевого самоврядування, поліпшення правових, матеріально-побутових та культурних умов життя земських працівників [1, с. 55]. Через систему представництва у земських зібраннях службовці нарешті отримали змогу безпосередньо впливати на розробку та ухвалення конкретних управлінських рішень.

Протоколи засідань позачергових земських зібрань, які відбувалися в Херсоні та Олешках навесні – влітку 1917 р., засвідчують усвідомлення земськими діячами важливої місії, яку нова влада поклала на реформовані земські установи. Гласні з небаченою раніше наполегливістю взялися за інституційно-організаційне оформлення революційних надбань, вирішення гострих питань соціально-економічного та культурного життя регіону. Показовою стала вже перша сесія повітового земського зібрання в Херсоні 13 березня 1917 р. Серед першочергових питань порядку денного засідання були влаштування комітетів громадського спокою та порядку, організація повітової міліції, забезпечення продовольчої безпеки, постачання армії, розширення інформаційно-просвітницької роботи серед населення [6, с. 313-315]. Завдяки діяльності новоствореної просвітницької комісії нове дихання отримав існуючий земський друкований орган – «Известия Херсонского уездного земства», який відтак перетворився на важливе джерело інформування сільського населення про ситуацію в державі та регіоні, нові урядові та земські ініціативи, проблеми та здобутки у розбудові нового демократичного суспільства [1, с. 98].

Революційна атмосфера посприяла швидкій політизації земської діяльності, перетворила демократизовані земські зібрання на арену гострої партійної боротьби. Обговорення нагальних питань порядку денного часто перетворювалося на гострі словесні баталії представників різних політичних таборів [7]. Втім, наявні суперечності не заважали опонентам де-

монструвати єдність в обстоюванні земських ідеалів, вірити в творчий потенціал земського самоврядування. Віддаючи данину популярній практиці політичних заяв, земські зібрання часто виступали з відповідними відозвами та зверненнями, покликаними відобразити позицію земців щодо поточної ситуації у державі, їх ставлення до урядового курсу.

Знаковою подією в розвитку земського самоврядування революційної доби стали перші демократичні вибори до земських зібрань у вересні 1917 р. Вони відбувалися в умовах загострення внутрішньополітичної кризи, зростання антиземських настроїв у селянському середовищі. Основні положення виборчого законодавства вже стали неактуальними. Українське селянство втратило довіру до Тимчасового уряду та його місцевих інституцій, надаючи перевагу підтримці селянських зїздів, рад селянських депутатів, комітетів селянських спілок. Попри демократизацію складу керівних органів земств вони продовжували стійко асоціюватися в очах селянства з дореволюційною адміністративною системою. За часів самодержавства в селянському середовищі сформувався стереотип, що земства – «панські» органи і їх діяльність не відповідає інтересам трудового народу [8, с. 15]. Земська модель влади в умовах поглиблення революційних перетворень сприймалася як влада класово чужа, а відтак – неприйнятна.

Наслідком цього стало ігнорування виборів до волосного земства в багатьох населених пунктах Херсонщини. Так, в Олешках на виборчу дільницю прийшло всього 38 осіб. Оскільки тут на виборах був представлений лише список кандидатів від місцевої ради робітничих депутатів (5 осіб), то всі вони й стали земськими гласними [9, с. 101]. Загалом же у Дніпровському повіті було обрано 558 з 590 необхідних волосних гласних.

У складі волосних і повітових земських зібрань, сформованих за підсумками осінніх виборів 1917 р., домінуючий вплив здобули представники селянства та земської інтелігенції, які балотувалися за списками селянських спілок та рад селянських депутатів. Наприклад, у Великоолександрівській волості Херсонського повіту земськими гласними стали 46 з 50 кандидатів за селянським списком, за яких віддали голоси 5338 з 5787 виборців, які прийшли на виборчі дільниці. За трьома іншими списками було обрано тільки чотири гласні [10, с. 521]. Серед новообраних гласних за партійною ознакою переважали українські соціалісти-революціонери. Їх програмні вимоги найповніше втілювали бажання та прагнення українського селянства.

На Херсонщині новообрані волосні земські зібрання провели засідання в жовтні-листопаді 1917 р., а повітові земські зібрання – в листопаді 1917 р. Сформовані ними управи склалися переважно з колишніх земських службовців – учителів, лікарів, агрономів, ветеринарів та ін. [11]. Саме їм довелося вирішувати складний комплекс проблем адаптації земської діяльності до політичних і соціально-економічних викликів революційної доби.

Найголовнішою проблемою демократичних земств стало формування фінансової основи своєї діяльності. За даними волосних кошторисів на 1918 р. головним джерелом земських прибутків були окладні збори із земель сільськогосподарського призначення, тоді як інші статті (податки на промислову нерухомість, торговельну документацію), що мали значення для наповнення бюджетів губернського та повітових земств, в умовах господарського життя волостей виявлялися малозначущими [12, с. 1667]. Селянство, відчуваючи

брак довіри до волосних земських інституцій, фактично відмовилося від їх фінансової підтримки. Восени 1917 р. через систематичну несплату селянами окладних зборів земства занурилися у гостру й довготривалу фінансову кризу. Ані губернське, ані повітові земства через власний бюджетний дефіцит виявилися неспроможними надати дієву грошову допомогу органам волосного земського самоврядування [13, арк. 205]. Фінансова незабезпеченість в умовах революції стала одним із найважливіших чинників занепаду інституту земського самоврядування.

В умовах соціально-політичної нестабільності й господарської руїни земства виявилися реальним фактором забезпечення нормальної життєдіяльності регіону. Їх головними завданнями стали продовольча безпека, постачання населення паливом й продуктами першої необхідності, збереження й підтримка в належному стані земської інфраструктури – агротехнічної, транспортної, медико-санітарної, освітньої тощо. Як і раніше, земські установи докладали значних зусиль у напрямі соціального забезпечення родин мобілізованих до армії, постраждалих від військових дій. Попри галопуючу інфляцію намагалися постачати знаряддя праці та посівний матеріал селянству на пільгових умовах, здійснювати доступний ремонт сільськогосподарської техніки. Навіть за катастрофічного стану земських фінансів зберігали безоплатну медичну допомогу для населення, опікувалися культурним рівнем місцевих мешканців – відкривали школи, бібліотеки-читальні, народні будинки, лекторії, організовували курси підвищення кваліфікації тощо.

Загалом у часи революції земські діячі, протидіючи адміністративному тиску різних політичних режимів, наполегливо вирішували численні проблеми місцевого населення, прагнули до порядку й спокою в регіоні. На тлі дезорганізації центральної влади, її неспроможності до ефективного управління роль місцевого самоврядування в житті української провінції об'єктивно зростала.

Місцеві земства загалом схвально оцінили революційні здобутки українського національно-демократичного руху, долучилися до процесу побудови української держави. Від початку революції вони зайняли послідовну позицію в питанні політичного самовизначення українського народу. Вже навесні 1917 р. на позачергових сесіях земських зібрань обговорювалися питання про забезпечення можливостей національної освіти для переважно українського сільського населення регіону. За ініціативою національно-патріотичних кіл губернським земським зібранням було санкціоновано виділення значних фінансових ресурсів для організації курсів української мови для вчителів [14, с. 719-721]. На відкритих 1 липня 1917 р. в Херсоні курсах української мови та українознавства, які відвідували 170 слухачів (переважно вчителі Херсонського, Дніпровського й Мелітопольського повітів), лекції читали Д. Яворницький, С. Постернак, М. Гордієвський, В. Фоменко та ін. [15]. У майбутньому подібні курси для вчителів, службовців та ін. стали в Херсоні традиційними. Впродовж 1917 – 1918 рр. попри опір антиукраїнських сил земства Херсонщини здійснили масштабну українізацію системи народної освіти в регіоні.

Політичну платформу демократичної більшості херсонських земців досить чітко відображає зміст постанови повітового земського зібрання від 26 червня 1917 р., якою визнавалася органічна єдність Херсонщини з іншими українськими регіонами, схвалювалися вимоги І Універсалу Центральної Ради, гарантувалися

всебічна моральна та матеріальна підтримка представницького органу українського народу [16, с. 5]. Для поширення інформації про українські справи серед місцевого населення у випусках «Известий Херсонського уездного земства» було започатковано постійну рубрику «Український відділ», яку редагував тодішній заступник секретаря губернської земської управи, відомий український письменник М. Чернявський.

Місцеві проукраїнські сили всіляко допомагали в організації та проведенні перших демократичних виборів до земських установ, а новообрані органи земського самоврядування на своїх перших засіданнях підтвердили справедливість політичних вимог українства [17, с. 446-448]. Окремі працівники земських установ Херсонщини (як діючі, так і колишні) були запрошені до складу керівних структур центральних органів влади та управління України. Так, на посаді товариша генерального секретаря військових справ працював колишній канцелярський службовець Херсонського губернського земства Володимир Іванович Кедровський, а відділом місцевого самоврядування Генерального секретарства внутрішніх справ керував колишній секретар Херсонської губернської земської управи Андрій Михайлович Грабенко.

Земства Херсонщини засудили більшовицький переворот у Петрограді. Їх делегати взяли участь у роботі скликаного в Херсоні Тимчасовою радою народних комісарів губернського з'їзду представників рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, повітових і волосних земств, органів міського самоврядування (30 листопада – 2 грудня 1917 р.), який вирішував питання організації влади на Херсонщині. У його резолюції Херсонщина оголошувалася невід'ємною частиною Української Народної Республіки, а на її території визнавалася влада Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату [18, с. 1651-1652]. Аналогічну позицію земського самоврядування було озвучено й у тексті резолюції загальних зборів союзу земських службовців [19] та доповіді управи губернському земському зібранню [17, с. 444-446].

Центральна українська влада демонструвала прихильність до інституту місцевого самоврядування. III Універсал Центральної Ради наголошував на необхідності закріплення та розширення прав органів місцевого самоврядування, розглядаючи їх як повновладних представників центру в регіонах [20, т. 1, с. 401]. Задля уникнення аналогій зі старим «цензовим» земством, дискредитованим в очах селянства, в законодавстві було закріплено нові назви земських інституцій: губернські, повітові й волосні зібрання отримали назву народних рад, а їх виконавчі органи – народних управ [20, т. 2., с. 50-51]. Втім, в офіційних документах й надалі зустрічалося паралельне вживання обох назв.

Згідно постанови Тимчасового уряду від 17 жовтня 1917 р. чергова сесія Херсонського губернського земського зібрання мала відбутися не раніше, ніж за шість тижнів після останніх засідань повітових земських зібрань, але не пізніше 1 березня 1918 р. [21, с. 1447-1448]. Однак політичні події зими 1917 – 1918 рр. на Херсонщині, пов'язані із збройним виступом червоноармійських загонів, порушили нормальне функціонування системи земського самоврядування. Чергова сесія губернського земства в Херсоні була зірвана. У визначений для відкриття сесії день – 6 березня (21 лютого) 1918 р. – до зали засідань увійшли представники виконавчого комітету Херсонської губернської ради селянських депутатів із загоном червоногвардійців й

оголосили про скасування запланованого засідання у зв'язку з ліквідацією земства. Наявні гласні (близько 20 осіб) були силою видалені з приміщення [22]. Земські гласні склали відповідний протокол, у якому висловили протест проти свавільних дій самопроголошеної влади [23]. Аналогічна доля спіткала й повітове земство. У Херсоні на кілька тижнів встановився терористичний режим Ради комісарів. Волосні земства або визнали радянську владу, або припинили своє існування.

Лише після повалення в ніч з 16(3) на 17(4) березня 1918 р. влади Ради комісарів у Херсоні функціонування органів земського самоврядування було відновлено [24]. Обіжник Херсонської повітової народної (земської) управи волосним земствам від 18(5) березня 1918 р. наголошував на необхідності вжиття ними рішучих заходів щодо налагодження нормальної роботи земського господарства, зокрема, збирання земських податків, організації посівної кампанії на селі [13, арк. 10-10 зв.]. Керуючись відповідними документами МВС УНР, херсонський губернський та повітовий комісари у своїх розпорядженнях з одного боку всіляко підкреслювали повноправність земств як законно обраної влади на місцях, а з іншого – нагадували про їх відповідальність за облаштування місцевого життя [25, с. 224, 230].

Зрештою в травні 1918 р. у Херсоні на чергову сесію зібралися гласні демократично обраного складу губерніяльної народної (земської) ради. Її проведення ознаменувало завершення важливого етапу в діяльності земського самоврядування революційної доби. Робота народної ради відбувалася вже в інших політичних умовах – приходу до влади генерала П. Скоропадського, розпуску Центральної Ради УНР з її виконавчими структурами і започаткування гетьманського режиму в Україні. Відображений у протоколах перебіг засідань дозволяє стверджувати, що земські діячі поступово позбувалися романтизованого ставлення до революційних перетворень. На зміну мітинговій риторичній перших місяців революції приходять прагматична позиція будівничих нової держави. Крім

вирішення звичних питань культурно-господарського спрямування земці займалися конструюванням нової системи відносин з органами державної влади, шукали оптимальну модель взаємодії із новою адміністрацією.

Підсумкова резолюція відобразила настрої та бажання земських діячів на зламі політичних епох: «Херсонська губерніяльна народна рада 52 чергової сесії, – перше демократичне земське зібрання, обране на підставі чотирьохчленної формули, – кінчаючи свою працю, вважала б великим злочином перед населенням губернії, котре її вибрало, коли б одверто й рішуче не заявила перед керуючими державними колами, що тільки збереження демократичних самоврядувань і самого принципу обрання задля всіх взагалі органів місцевого й державного урядування, – загального, прямого, рівного, таємного й пропорціонального виборчого права, і негайне скликання на основі цього принципу загальнонародних представників в Установчі збори охоронить Державу Українську від тяжких іспитів і розрухи і дасть спромогу спокійного державного будівництва на благо народів України, добробут і щастя котрих повинні стати вище всіх приватних тимчасових інтересів окремих національних і класових груп» [17, с. 52].

Травнева сесія Херсонської губерніяльної народної ради в 1918 р. виявилася останнім представницьким зібранням діячів місцевого самоврядування усієї губернії. Час існування демократичного земства добігав кінця, в системі владних домінант нових політичних режимів місцеве громадське самоврядування вже не фігурувало.

Отже, доба Української революції 1917 – 1921 років стала періодом пошуків земствами свого місця в новій моделі політичних та соціально-економічних відносин, вона ознаменувала кінцевий етап еволюції земського самоврядування. Демократичне земство як суспільний феномен набуло нових якостей у своєму розвитку, наблизивши час своєї остаточної загибелі.

© Макієнко О. А., 2017

Список джерел та літератури:

1. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865 – 1920: збірник документів / Державна архівна служба України; Державний архів Херсонської області; уклад.: В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передмова та коментарі: О. Макієнко. – Херсон, 2015. – 636 с.
2. Вестник Временного правительства. – 1917. – №1.– 5(18) марта.
3. Нітченко А. Г. Законодавчі основи діяльності земств (1864 – 1920 рр.) / А. Г. Нітченко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2014. – Вип.1. – Ч. 2. – С. 21-27.
4. Родной край. – 1917. – 27 апреля, 30 мая, 23 июня.
5. Родной край. – 1917. – 13 апреля; Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 21. – С. 635-636.
6. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 13.
7. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 16. – С. 421-425; № 23. – С. 713-721; №27. – С. 843-846; №29. – С. 903-905.
8. Лозовий В. Створення волосних земств в Україні (1917 р.) / В. Лозовий // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 14-23.
9. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX. – С. 98-105.
10. Приложение к «Известиям Херсонского уездного земства». – 1917. – № 40.
11. Родной край. – 1917. – 11 ноября.
12. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 51-52.
13. Держархів Миколаївської обл., ф. 217, оп. 1, спр. 60, 298 арк.
14. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 23.
15. Родной край. – 1917. – 8 июля, 9 июля, 13 июля, 14 июля.
16. Постановления Херсонского чрезвычайного уездного земского собрания 25 и 26 июня 1917 года. – Херсон, 1917.
17. Херсонское губернское земское собрание LII очередной сессии 1917 года. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон, 1918.
18. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 50.
19. Родной край. – 1917. – 13 декабря.
20. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (упоряд.) – К., 1996 – 1997.
21. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 45.
22. Родной край. – 1918. – 7 марта (22 февраля).
23. Родной край. – 1918. – 9 марта (24 февраля).
24. Родной край. – 1918. – 19 марта.
25. Известия Херсонского уездного земства. – 1918. – № 8.